

<https://doi.org/10.62837/2024.8.313>

SEVİNC ALLAHVERDİYEVƏ
Xəzər Universiteti
e-mail:allahverdiyeva.sevinc@mail.ru

Açar sözlər: feli birləşmələr, məsdər tərkibləri, oxşar və fərqli cəhətləri
Keywords: verb combinations, infinitives, similarities and differences
Ключевые слова: глагольные сочетания, инфинитивы, сходства и различия.

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ, ONLARIN SİNONİM STRUKTURLARI

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Söz birləşmələri sözlərdən yaranır, sintaktik vahiddir və mənanı konkretləşdirir. Azərbaycan dilində söz birləşmələri iki cür olur: sabit və sərbəst. Sərbəst söz birləşmələri özləri də iki yerə bölünür: ismi və feli birləşmələr. İsmi birləşmələr təyini söz birləşmələridir ki, əsas tərəfi isimlərlə ifadə olunur və onlar da üç yerə bölünür: birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan birləşmələr isə feli birləşmələrdir. Felin təsriflənməyən formaları felin əsas xüsusiyyətlərini (təsdiq və inkarda işlənmək, təsirli və təsirsiz olmaq, növ bildirmək və s.) daşısalar da, felin təsriflənən formalarından fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Felin təsriflənməyən formalarının təsriflənən formalarından daha bir fərqi, fellə yanaşı, ikinci bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini daşmasıdır. Məsələn, məsdərdə həm felə, həm də ismə; feli sifətdə həm felə, həm də sifətə; feli bağlamada isə həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlər vardır. Bu cəhətlərə əsasən feli sifətlər felin *adyektiv*, feli bağlamalar felin *adverbial*, məsdərlər isə felin *substantiv* forması hesab olunur. Ona görə də feli birləşmələr *adyektiv*, *adverbial* və *substantiv* olmaqla üç qrupa ayrılır. Felin təsriflənməyən formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri daxildir. Feli birləşmələrin sadə şəkli iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur; məs.: teatra baxdıqca, ucadan oxuyan, tez-tez danışmaq və s. Sadə feli birləşmələrin tərəfləri məna müstəqilliyinə malik olduğu, müstəqil suala cavab verdiyi halda, mürəkkəb fellərin tərəfləri birlikdə bir suala cavab verir, bir məna, bir məfhum ifadə edir, ona görə də çox zaman bu sonuncuların mənasını bir sözlə də ifadə etmək olur; məsələn: söhbət edəndə- danışanda, qulaq asanda- dinləyəndə, parça- parça olmaq- dağılmaq və s. Mürəkkəb quruluşlu feli birləşmələr üç və daha çox müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir; məsələn: gülləri güldana qoymaq, qonaqları dəvət etmək, dostunu təbrik etmək və s.

Məsdər ətrafına topladığı sözləri özünə tabe edərək tərkib əmələ gətirir. Məsələn, vətəni sevmək, böyüyün sözünü eşitmək və s. Məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

1) Əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur.

2) Əsasən, cümlədə mübtəda, tamamlıq, xəbər, zərflik və bəzən qoşmalarla birlikdə işləndikdə təyin vəzifəsində çıxış edir. Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır: isim kimi hallanır; mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; isim kimi şəxs şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur. Məsələn:

Vətəni sevmək şərəfdir.

Mən hər gün səhər erkən qalxmağı sevirəm.

Təbiəti qorumaq vacibdir.

O, əcnəbi dil öyrənməyə başladı.

Feli birləşmələrin ikinci tərəfləri fellə ifadə olunduğu üçün hərəkət bildirir, bu birləşmələrin birinci tərəfləri hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Məs.:

Birinci tərəf hərəkətin yerini bildirir: rayonda yaşamaq, işdən qayıtmaq.

Birinci tərəf hərəkətin zamanını bildirir: səhər oyanmaq, gec gəlmək.

Birinci tərəf hərəkətin kəmiyyətini bildirir: çox yatmaq, az oxumaq.

Birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir: ucadan danışmaq, sakitcə baxmaq və

s.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır: isim kimi hallanır; mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; isim kimi şəxs şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur. Məsələn:

Oxumağın çox xeyri var.

Sənin təhsil almağın çox vacibdir.

Arzum oxumaqdır.

Alman dilində felin məsdər forması müxtəlif şəkillərdə özünü büruzə verir. Bu əsasən cümlələrdə iki və daha çox felin iştirakı zamanı ön plana çıxır. Dilin qrammatik qaydalarına əsasən cümlədə iki və daha çox fel gəlirsə onlardan yalnız biri şəxslə uzlaşa bilər, o biri fellər cümlənin sonunda məsdər formasında yazılmalıdır. Bunun üçün müəyyən şərtlər var. Məsələn; cümlədə modal fellər işlənirsə- *müssen, sollen, können, dürfen, möchten, wollen və ya mögen*, - bu zaman ikinci fel ilkin formasını dəyişmir.

Ich möchte Tee trinken - Mən çay içmək istədim;

Ich kann hier parken. - Mən burada park edə bilərəm.

Ich mag Süßigkeiten. - Şirniyyatı sevirəm.

İkinci bir şərt cümlənin gələcək zamanda işlənməsi halında meydana çıxır. Gələcək zaman (Futurum I ; II) *werden* . köməkçi feli ilə düzəlir, şəxsə görə dəyişir və cümlənin ikinci feli məsdər formasında cümlənin sonunda yazılır.

Ich werde mein Studium weiter fortsetzen. - Mən təhsilimi davam etdirəcəm.

Er wird ins Ausland umziehen. - O, xaricə köçəcək.

Üçüncü istisna, cümlədəki əsas felin hərəkət feli olmasıdır: gehen (getmək), kommen (gəlmək), fahren (sıxmaq), laufen (qaçmaq). İkinci yerdə belə fellər olduqda, sonuncu fel məsdərdə yazılır.

Ich gehe einkaufen. - Mən alış-verişə gedirəm;

Ich komme Tim besuchen. - Mən Timə baş çəkməyə gedirəm.

Bu nümunələrdə məsdər kimi "einkaufen" və "besuchen" var. Bu cümlələrdə əsas hərəkət felləri gehen və kommen-dir. Buna görə də ikinci feli dəyişməyə ehtiyacımız yoxdur.

Dördüncü istisna odur ki, biz qavrama felləri olan cümlələrdə ikinci fel məsdər sonluğu ilə ifadə olunmalıdır.: sehen (bax), hören (eşitmək), spüren (hiss), fühlen (hiss):

Ich sehe den Bus kommen. - Avtobusun gəldiyini görürəm;

Ich höre Kinder schreien. - Mən uşaqların qışqırdığını eşidirəm.

Almanlar bu cür konstruksiyaları bizim tərcümə etdiyimiz kimi başa düşürlər, ona görə də onları Gerund kimi qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Bəli, bu, yalnız qavrayış fellərinə aiddir. Və sonuncu, beşinci istisnalar toplusu yalnız bir neçə istisna felləridir: lassen (ayrılmaq), bleiben (qalmaq), finden (tapmaq) və haben (sahib olmaq):

Ich lasse meine Haare schneiden. - Mən saçımı kəsdirirəm;

Ich bleibe hier stehen. - mən burada dayanıram;

Ich finde ihn vor der Tür stehen. - Mən onu qapının qarşısında dayanmış görürəm;

Ich habe meine Tasse auf dem Tisch stehen - Mənim stolun üstündə bir fincan dayanıb.

Finden və haben fellərindən sonrakı məsdər, yeri gəlmişkən, zərf ifadəsi kimi də qəbul edilə bilər. Ancaq bu, yenə də bu cümlələri dilimizə necə tərcümə etdiyimizə təsir edir, bizim fellərimiz hələ də sonda infinitivdə görünür; Hamısını ümumiləşdirək: əgər istisnalar siyahısında olan bu fellərdən biri əsas fel kimi işlədilsə, yəni ikinci yerdədir və birləşirsə, o zaman biz ikinci feli sonda məsdərdə işlədirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim üçün istisna feillərimizin cümlədə əsas olması vacibdir: yəni onlar ikinci yerdədir, şəxslə uzlaşır. Əgər bizim əsas felimiz başqa bir şeydirsə və istisna feli özü cümlənin sonunda məsdərdə görünürsə, bu zaman məsdər birləşmələrinin başqa bir qaydası tətbiq olunur ki, bu zaman sonda olan felin qarşısına *zu* hissəciyi qoyulmalıdır ki, bu da məsdər konstruksiyalarında öz izahını tapmışdır.

Məsdər konstruksiyalar hansılardır?

Məsdər konstruksiyalar, *um...zu..., ohne ...zu...* və "*(an)statt...zu...*" ilə tabeli cümlələr adlanır. Onlar əsas bənddəki feldən müstəqildirlər və hər bir konstruksiyanın özünəməxsus quruluşu var. Məsdər cümlələrlə ortaq cəhətləri - onların subyektə yoxdur və məsdəri cümlə sonunda *zu* hissəciyi ilə tamamlayırlar. "um...zu" bağlayıcısı yekun cümlələri ifadə edir. Son cümlə bir məqsəd və ya niyyət

soruşur. Sual sözü “niyə”dir. Əgər əlaqə bəndindəki (=əsas bənd) subyekt tabe cümlə ilə eynidirsə, “um... zu” bağlayıcısı işlədilir. Məsdər konstruksiyasında mövzu buraxılır. Məsdər cümlənin sonunda qoyulur. Alman dilini niyə öyrənirsən? “Umzu” konstruksiyası ilə niyyət, məqsəd, məram ifadə edilir. Buna görə də bu konstruksiya həm də məqsəd budaq cümlələrinin bağlayıcılarından biri kimi də çıxış edir.

Sual sözləri: Nə üçün? Niyə? Hansı məqsədlə?

Wofür lernst du Deutsch?-Almanca niyə üçün öyrənirsən?

Ich lerne Deutsch, um in Deutschland zu arbeiten-Almaniyada işləmək üçün alman dilini öyrənirəm”.

Ich lerne Deutsch, um mit den Eltern von meinem Mann sprechen zu können.-Mən alman dilini öyrənirəm ki, ərimin valideynləri ilə danışım.

“Ohne ... zu” konstruksiyası inkar və ya məhdudluğu ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Er hat die Party verlassen, ohne Tschüss zu sagen.-O, vidalaşmadan partini tərk etdi.

Er hat Deutsch gelernt, ohne einen Deutschkurs zu besuchen.-Alman dilini alman kursuna getmədən öyrəndi.

İstifadə şərti bundan ibarətdir ki, əsas və tabeli cümlədə eyni şəxsdən söhbət getməlidir.

Növbəti məsdər konstruksiyası (an)statt.....zu- yerinə...; əvəzinə situasiyalarında rast gəlinir.

Bu konstruksiyası əvəzedici hərəkəti təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Ich bleibe zu Hause, statt mit meinen Freunden an den Strand zu gehen.-Dostlarımla çimərliyə getmək əvəzinə evdə qalacağam.

Du solltest Hausaufgaben machen,anstatt den ganzen Tag Computerspiele zu spielen.-Bütün günü kompüter oyunları oynamaq əvəzinə ev tapşırığı etməlisən.

Alman dilində məsdər birləşmələrinin aktiv istifadə edilən bir neçə variantı daha var.

1. *haben* feli ilə ifadə yaradan bəzi isimlər olan cümlələrə tabe olan birləşmələrin sonunda felin qarşısında *zu* hissəciyi işlənir və fel məsdərdə yazılır.

Heute habe ich Lust, ins Kino zu gehen.- Bu gün kinoya getməyə həvəsim var.

Ich habe Wunsch, in Deutschland zu studieren.- Almaniyada oxumaq arzum var.

2. *sein*+ Adjektiv/Adverb- “sein” köməkçi feli və sifət və ya zərf bir cümlə daxilində gəlicə, həmin cümləyə birləşən tabeli cümlə *zu* hissəciyi və məsdərlə bitməlidir.

Es ist wichtig, jeden Tag viel Wasser zu trinken.- Hər gün çoxlu su içmək vacibdir.

Es ist schön, dich zu sehen.- Səni görmək xoşdur.

3. Müəyyən qrup fellər var ki, onlar cümlədə hərəkətin ikinci bir fel tərəfindən tamamlanmasını tələb edirlər. Məsələn; anfangen, beginnen (başlamaq), bitten (xahiş etmək), versprechen (söz vermək), planen, vorhaben (planlaşdırmaq), empfehlen, raten, vorschlagen (məsləhət görmək), scheinen (güman etmək), aufhören (prosesi bitirmək) və s.

Ich beginne, Sport zu treiben.- İdmanla məşğul olmağa başlayıram.

Er hat vor, ein neues Auto zu kaufen.- O, yeni maşın almağı planlaşdırır.

Və əgər məsdər birləşməli cümlələrdə ayrılan ön şəkilçili fellər iştirak edərsə, bu zaman *zu* hissəciyi ön şəkilçi ilə felin arasında yazılır.

Ich bitte dich, mich vom Bahnhof abzuholen.- Məni vağzalından götürməyi səndən xahiş edirəm.

Ich empfehle dir, jeden Tag früh aufzustehen.- Məsləhət görürəm ki, hər gün erkən qalxasan.

Müxtəlif dərslərdə lernen (öyrənmək), helfen (kömək etmək) və lehren (öyrətmək) kimi fellərə də rast gəlmək olar. Əslində, onlardan sonra *zu* hissəciyi ola da bilər, olmaya da bilər. Bunlar ciddi istisnalar deyil:

Ich helfe dir, deine Sachen zu tragen.

Ich helfe dir deine Sachen tragen.

Hər iki cümlə “əşyalarını daşımağa kömək edirəm” kimi tərcümə olunur.

Alman dilinin qrammatikası bizə bu fellərlə “*zu*” istifadə edib-etməmək barədə müstəqil qərar verməyə imkan verdiyindən, istisnaların siyahısını beynimizdə mümkün qədər qısa saxlamaq və onlarla çaşqınlıq yaratmamaq üçün hələ də ondan istifadə etmək məsləhət görülür.

Məsdər konstruksiyaların cümlədəki mövqeyi və onları müşayiət edən durğu işarələri haqqında da bir neçə kəlmə demək lazımdır. Həmişə məsdər cümləni əsas cümlədən ayırmağa çalışmaq gərəkdir. Məsələn, əsas bənddə ayrılı bilən fel varsa və ya əsas bənddə iki fel varsa və ikinci feli sona qoymaq lazımdırsa, əvvəlcə əsas bəndi bağlamaq və yalnız sonra Infinitivsatz-məsdər cümləsi daxil edilsə daha düzgün olar.

Daha aydın olması üçün hər şeyi misallarla nəzərdən keçirək. “Mən oxumağa başlayıram” cümləsi var. “Başlamaq” feli “anfangen” kimi tərcümə olunur, ayrılı bilən feldir. Cümləmizdə isə birinci gəlir: “Mən başlayıram”, sonra isə infinitiv konstruksiya (nə etməli?) öyrənmək. Beləliklə, məsdər cümlənin əvvəlindən əvvəl ayrılı bilən felimizi bağlayacağıq və onu vergüllə ayıracağıq:

Ich fange an, zu lernen.

Və ya başqa bir misal götürək:

Er kann nicht zustimmen, so viel zu arbeiten. -O, bu qədər işləməyə razı ola bilməz.

Cümlənin birinci hissəsini bağlayırıq (yəni *zustimmen* felini qrammatik kökün sonuna keçirik), vergül qoyuruq və yalnız bundan sonra yeni məsdər cümləyə başlayırıq.

Azərbaycan və Alman dillərində məsdər tərkiblərinin oxşar cəhətləri onların bir tərəflərinin fellə ifadə olunması olduğu halda, fərqli cəhətləri daha çox üzə çıxır. Belə ki, bəzən alman dilində istifadə olunan məsdər birləşməsini dilimizdə feli bağlama olaraq istifadə etmək lazım gəlir. Dilimizdə məsdər tərkibləri bir cümlə üzvü ola bilər, lakin alman dilində məsdər konstruksiyaları budaq cümlələr olaraq yeni bir qaydanı formalaşdırır. Nəticə olaraq bütün bu fərqlərin hər iki dilin fərqli dil qruplarına mənsub olması reallığını təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Qəzənfər Kazımov, Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 2019
2. Y. Seyidov, Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966
3. Ş. Sadiq, E. Nəcəfov, A. Əsədov- Azərbaycan dili dərs vəsaiti. Bakı., 2009
4. Z. Nəbiyeva, Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bakı., 2005
5. Arnulf Deffermann, Grammatik und Semantik aus sprachanalytischer Sicht. Berlin. 1990
6. Moskalskaya O. J. Deutsche Sprachgeschichte. Moskau, 1977
7. Arnulf Deffermann, Deontische Infinitivkonstruktionen. Berlin, 1995
8. Hinz Dirk, eBook, Infinitivkonstruktionen. 2008
9. Fries Norbert, Syntaktische und semantische Studien zum frei verwendeten Infinitiv und zu verwandten Erscheinungen im Deutschen. Tübingen, 1983

S.A.ALLAHVERDIYEVA

INFINITIVES IN AZERBAIJANI AND GERMAN LANGUAGES, THEIR SYNONYMOUS STRUCTURES

SUMMARY

The main part of the combinations expressed by the indeterminate forms of the verb are verb combinations. Although the indeterminate forms of the verb carry the main characteristics of the verb (being used in affirmation and negation, being effective and ineffective, indicating the type, etc.), unlike the indeterminate forms of the verb, they do not change according to person and quantity. Another difference between the non-infinitive forms of the verb and the infinitive forms is that, in addition to the verb, it also carries the characteristics of a second part of speech. For example, both the verb and the noun in the infinitive: the verb in the adjective both the verb and the adjective; and in closing the verb, there are features related to both the verb and the adverb. Based on these aspects, verb adjectives are considered to be adjectives, verb conjunctions are adverbial verbs, and infinitives are the substantive form of the verb. Therefore, verb combinations are divided into three groups: adjectival, adverbial and substantive. Non-infinitive forms of the verb include the infinitive, the adjectival and the conjunctive. The simple form of verb combinations consists of the combination of two independent words: Complex verb combinations

are formed by the combination of three or more independent words: The infinitive forms a compound by subordinating the words gathered around it.

С.А.АЛЛАХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Основную часть сочетаний, выраженных неопределенными формами глагола, составляют глагольные сочетания. Хотя неопределенные формы глагола несут в себе основные признаки глагола (употребляются в утверждении и отрицании, действуют и недействительны, указывают на вид и т. д.), в отличие от неопределенных форм глагола они не изменяются в зависимости от лица и количество. Еще одно отличие неинфинитивной формы глагола от инфинитивной формы состоит в том, что она, помимо глагола, несет еще и признаки второй части речи. Например, в инфинитиве и глагол, и существительное: глагол в прилагательном и глагол, и прилагательное; и в замыкании глагола есть особенности, связанные как с глаголом, так и с наречием. На основании этих аспектов глагольные прилагательные считаются прилагательными, глагольные союзы - наречными глаголами, а инфинитив - существительной формой глагола. Поэтому глагольные сочетания делятся на три группы: прилагательные, наречия и существительные. Неинфинитивные формы глагола включают инфинитив, прилагательное и союз. Простая форма глагольного сочетания состоит из соединения двух независимых слов: Сложные глагольные сочетания образуются путем соединения трех и более независимых слов: Инфинитив образует сложное соединение путем подчинения собравшихся вокруг него слов.

Rəyçi: ADU-nun “Alman Dilinin leksikologiyası və üslubiyatı” kafedrasının prof. f.f.e.d. Aslanova Ulduz Böyükkişi qızı